

І. В. Грабянчук

ПЕДАГАГІЧНАЯ АДУКАЦЫЯ Ё БАБРУЙСКУ

Вытокі педагагічнай адукацыі ў Бабруйску адносяцца да пачатку ХХ ст. 1 ліпеня 1906 г. у гэтым горадзе была адкрыта 7-класная Аляксееўская жаночая гімназія. Праз год у ёй яшчэ дадаткова з'явіліся пачатковы і 8-мы (педагагічны) класы [1, арк. 1].

Па гісторыі Бабруйскай жаночай Аляксееўскай гімназіі ўтрымліваюцца звесткі ў некалькіх дзясятках архіўных спраў, якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (ф. 475). З іх можна даведацца, што ў 8-м (педагагічным) класе да 1917 г. (або 1918 г.) навучалася ад 30 да 33 вучаніц. Відавочна, што яны былі добра матываваныя да навучання. Напрыклад, справаздача аб стане гімназіі за 1913 г. сведчыць, што ў 1912 – 1913 навучальным годзе паспяховасць навучэнцаў педагагічнага класа па ўсіх прадметах складала 100 % (г. зн., яны ўсе атрымалі станоўчыя адзнакі)

[2, арк. 12 адв. – 13]. У іншых класах яна ў сярэднім хісталася ад 80 % да 95 %. Выпускніцы 8-га класа атрымлівалі пасведчанні на званне хатніх настаўніц. На жаль, не захавалася ведамасць аб размеркаванні выпускніц па выбранай спецыяльнасці, на якую ёсць спасылка ў тэксце справаздачы гімназіі за 1912 – 1913 навучальны год [2, арк. 14].

Пасля 1917 г. аб далейшым лёсе Аляксееўскай гімназіі мала звестак. Вядома, што ў 1921 г. у яе будынку пачала працаваць школа імя Янкі Купалы, а з 1930 па 1941 гг. там знаходзіўся рабфак – падрыхтоўчае аддзяленне для рабочай і сялянскай моладзі, якая хацела паступаць у ВНУ [3]. У краязнаўчай калекцыі гістарычных дакументаў, якія захоўваюцца ў сучаснай гімназіі № 3 г. Бабруйска (знаходзіцца ў тым жа будынку, што і Аляксееўская гімназія), ёсць арыгінал пасведчання (атэстата) Манькоўскай Раісы Іванаўны. У ім сказана, што яна нарадзілася 30 жніўня 1902 г. у г. Лібаве Курляндскай губерні, праваслаўнага веравызнання, паступіла ў VII клас гімназіі ў 1918 г. і пры выдатных паводзінах скончыла восем класаў. На жаль, на гэтым дакуменце няма даты яго выдачы. Але і гэтая інфармацыя дае падставу сцвярджаць, што пасля 1917 г. Бабруйская жаночая Аляксееўская гімназія не была адразу зачынена, а яшчэ нейкі час працягвала працаваць. Яе выпускніца, Манькоўская Р. І., усё сваё жыццё прысвяціла педагогічнай дзейнасці, працавала ў сярэдняй школе № 2 г. Бабруйска.

Наступны этап у развіцці педагогічнай адукацыі ў Бабруйску звязаны з дзейнасцю ў 1916 – 1919 гг. Бабруйскай жаночай настаўніцкай семінарыі. Звычайна ў айчыннай гістарычнай літаратуры гаворка вядзецца толькі пра факт яе адкрыцця [4, с. 385; 5]. Сціслыя звесткі аб працы гэтай навучальнай установы ёсць у першым томе “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”. Семінарыя ўтрымлівалася на сродкі Мінскага губернскага земства. Тэрмін навучання складаў 4 гады. Пры паступленні перавага аддавалася ўраджэнкам Мінскай губерні. Семінарыя мела ўзорнае пачатковае вучылішча, у якім семінарысткі праходзілі практыку.

З 1 верасня 1917 г. семінарыя была рэарганізавана ў сярэдняю педагогічную навучальную ўстанову для асоб абодвух полаў. З кастрычніка 1918 г. – пяцікласная, рыхтавала настаўнікаў для адзінай працоўнай школы першай ступені. У 1919 г. была пераўтворана ў трохгадовыя педагогічныя курсы [6]. Паколькі інфармацыі па гісторыі Бабруйскай жаночай настаўніцкай семінарыі вельмі мала, уяўляецца актуальным адмысловае даследаванне на гэту паводле матэрыялаў, якія захоўваюцца ў аднайменным фонде Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (ф. 480).

Беларуская даследчыца Н. В. Каменская паведамляе наступныя звесткі пра уплыў грамадска-палітычных падзей 1919 г. на стан педагогічнай адукацыі ў Бабруйску: “24 мая 1919 г. у сувязі з пагрозай захопу польскімі войскамі Мінска ўрадавыя органы рэспублікі пераехалі ў Бабруйск... 27 мая 1919 г. школьны аддзел Наркамсветы ЛітБел ССР прыняў рашэнне аб

арганізацыі ў Бабруйску двухмесячных курсаў павышэння кваліфікацыі школьных работнікаў [7, с. 141]. Яшчэ Н. Каменская паведамляе, што 25–28 мая 1919 г. у Бабруйску адбыўся з’езд загадчыкаў павятовых аддзелаў народнай адукацыі Літвы і Беларусі [7, с. 224].

У першай палове 1920-х гг. працаваў Бабруйскі педагагічны тэхнікум. Гэты перыяд яшчэ недастаткова даследаваны. Спроба аналізу светапоглядных пазіцый студэнтаў гэтай навучальнай установы зроблена аўтарам у адмысловай публікацыі [8].

Пасля выгнання нацысцкіх акупантаў з Бабруйска ў канцы ліпеня 1944 г. адной з найважнейшых задач становіцца адраджэнне сістэмы адукацыі. Паколькі ў верасні 1944 г. Бабруйску быў нададзены статус абласнога цэнтра, то значна ўзрасла яго роля ў падрыхтоўцы педагагічных кадраў. Тады ж распачала сваю працу Бабруйскае педагагічнае вучылішча. На першапачатковым этапе яго калектыву давялося працаваць у невыносна цяжкіх абставінах. Найбольшыя складанасці выклікала тое, што ў адным будынку размяшчаліся педагагічнае вучылішча і 5-я няпоўная сярэдняя школа. Зразумела, што ўзгадніць час заняткаў адначасова ў дзвюх навучальных установах было даволі цяжка. Наяўнасць своеасаблівага “двоеўладдзя” мела негатыўны ўплыў на настроі педагогаў. Напрыклад, пратакол пасяджэння педагагічнай рады вучылішча ад 6 снежня 1944 г. зафіксаваў такую думку (аўтарская арфаграфія захоўваецца): “Налічча 2-х дырэктараў адбываецца на ўсёй рабоце. Няма ніякага парадку ні ў снабжэнні, ні ў выплаце зарплат, няма свету, халодна ў класах”. Іншы ўдзельнік пасяджэння працягвае: “... часта не даюць хлеб, затрымліваецца вельмі доўга зарплата, няма сшыткаў, кніг і г.д. Няма ніякіх паказанняў наркамасветы аб праграме па беларускай літаратуры” [9, арк. 3]. Кіраўніцтва прызнавала наяўнасць цяжкасцяў, казала пра неабходнасць звяртацца за дапамогай у абласны аддзел народнай адукацыі (аблана), але настойвала на тым, што “...за ўсе недахопы ў рабоце ўсё роўна адказвае настаўнік” [9, арк. 3].

Бабруйскае педагагічнае вучылішча было адным з буйнейшых у рэспубліцы па колькасці навучэнцаў. На пачатак верасня 1945 г. у ім навучалася каля 500 студэнтаў. Цікава адзначыць, што шмат яго выпускнікоў накіроўваліся па размеркаванні ў заходнія раёны Беларусі [10].

Па рашэнні калегіі міністэрства асветы БССР у кастрычніку 1944 г. быў арганізаваны Бабруйскі інстытут удасканалення настаўнікаў. Напрыканцы 1946 г. у ім працавалі 6 метадыстаў (пачатковыя класы, руская мова, беларуская мова і літаратура, гісторыя, замежныя мовы, фізіка і матэматыка) і загадчык метадычнага кабінета. Галоўнымі задачамі інстытута былі: 1) павышэнне кваліфікацыі настаўнікаў і кіраўнікоў школ, гарадскіх і раённых аддзелаў народнай адукацыі; 2) вывучэнне і абагульненне лепшага педагагічнага вопыту ў працы настаўнікаў і школ Бабруйскай вобласці; 3) аказанне сістэматычнай дапамогі настаўнікам, райпедкабінетам і вясковым метадычным аб’яднанням у арганізацыі і правядзенні метадычнай работы [11, арк. 11].

Толькі за 1945 і 1946 гг. Бабруйскім інстытутам удасканалення настаўнікаў было падрыхтавана звыш 60 метадычных распрацовак (з іх 20 – па пачатковых класах), арганізавана тры выставы па навучальна-выхаваўчай рабоце школ вобласці. Выставачныя матэрыялы вобласці былі накіраваны на рэспубліканскія з’езды настаўнікаў, якія праходзілі на працягу 1944–1945 і 1945–1946 навучальных гадоў. Дасланыя матэрыялы былі станоўча ацэнены міністэрствам асветы БССР. Метадычнымі семінарамі было ахоплены каля 1000 чалавек. Пры гэтым Бабруйскі інстытут удасканалення настаўнікаў не меў уласнага памяшкання, многія яго супрацоўнікі працавалі па сумяшчальніцтву, не было інтэрнату для педагогаў, якіх склікалі на курсы і семінары, адчуваўся востры недахоп метадычнай літаратуры [11, арк. 12–13].

Далейшае развіццё адукацыі ў пасляваенны час паставіла на парадак дня адкрыццё ў Бабруйску вышэйшай навучальнай установы – настаўніцкага інстытута. Настаўніцкія інстытуты былі створаны ў СССР у сувязі з пераходам да ўсеагульнага сямігадовага навучання. Яны рыхтавалі настаўнікаў для 5–7-х класаў сямігадовых і сярэдніх школ.

У цыркуляры Міністэрства вышэйшай адукацыі СССР ад 4 мая 1949 г. міністру асветы БССР канстатавалася невялікае змяншэнне настаўнікаў у балансе педагагічных кадраў. Адпаведна ўзнікала пытанне аб замяшчэнні настаўнікаў, якія не маюць неабходнай педагагічнай адукацыі. У плане падрыхтоўкі настаўнікаў на 1949–1950 навучальны год для міністэрства асветы БССР актуальнымі станавіліся пытанні ўмацавання і пашырэння навучальнай і жылой плошчы існуючай сеткі настаўніцкіх інстытутаў, а таксама арганізацыі новых такіх устаноў [12, арк. 25].

Упершыню пра неабходнасць адкрыцця вышэйшай навучальнай установы ў Бабруйску было сказана на старонках абласной газеты “Савецкая Радзіма” у чэрвені 1949 г. у невялікім артыкуле без пазначэння аўтарства. Ва ўступнай частцы падаецца агульны ідэалагічны фон, які вызначаў сутнасць гэтай істотнай для новага абласнога цэнтра падзеі: “XIX з’езд КП(б)Б паставіў першачарговай задачай усёй партарганізацыі рэспублікі далейшы ўздым ідэалагічнай работы, усямернае развіццё беларускай савецкай культуры, нацыянальнай па форме і сацыялістычнай па зместу, выхаванне працоўных мас у духу сацыялістычнай свядомасці, савецкага патрыятызма, беззаветнай адданасці савецкай Радзіме, бальшавіцкай партыі, таварышу Сталіну” [13]. Далей у тым артыкуле сказана, што з верасня 1949 г. у СССР было ўведзена абавязковае 7-гадовае навучанне, якое павінна ўзняць школьную справу на вышэйшую ступень і, разам з тым, ставіць перад усім грамадствам шэраг новых адказных задач.

Улетку і ў пачатку восені 1949 г. на старонках абласной газеты адлюстраваліся радасць і аптымістычныя настроі жыхароў Бабруйска, звязаныя з адкрыццём у іх горадзе новай ВНУ. Так, у ліпені паведамлялася аб вялікай колькасці абітурыентаў, жадаючых паступіць у Бабруйскі настаўніцкі інстытут, пра маштабныя рамонтныя работы ў навучальным корпусе і студэнцкім інтэрнаце, пра тое, што для прафесарска-выкладчыцкага складу інстытута

рыхтуюцца добраўпарадкаваныя кватэры [14]. 10 жніўня 1949 г. на першай старонцы “Савецкай Радзімы” быў апублікаваны фотаздымак будынка Бабруйскага настаўніцкага інстытута, у якім раней яшчэ з 1906 г. размяшчалася ўзгаданая вышэй Аляксееўская жаночая гімназія.

Нарэшце, ў сярэдзіне верасня абласная газета змяшчае рэпартаж аб адкрыцці новай навучальнай установы ў Бабруйску. Пачынаецца ён натхнёнымі словамі: “Аб сваім інстытуце бабруйчане марылі даўно. Не выпадкова, аб гэтым гаварылі выбаршчыкі ў час выбараў у мясцовыя Саветы, камуністы на абласной партыйнай канферэнцыі, грамадскасць на сходах актыва горада. З вялікай радасцю сустрэлі бабруйчане ўрадавае рашэнне аб тым, што настаўніцкі інстытут ў горадзе пачне дзейнічаць” [15].

У рэпартажы І. Свабодзінай апісаны пачатак працы новай ВНУ у Бабруйску, каратка сказана пра склад студэнтаў і выкладчыкаў, іх мэты і спадзяванні, напрыклад, на правядзенне “вялікай навукова-даследчай працы”. З усіх матэрыялаў бабруйскай абласной газеты, прысвечаных дзейнасці БНІ, гэту публікацыю вылучае тое, што ў ёй адзіны раз гучыць крытычная заўвага на адрас мясцовых улад: “Няхай будзе сказана ў папрок кіраўнікам Бабруйскага гарвыканкама, якія вынеслі рашэнне забяспечыць кватэрамі выкладчыкаў у Доме спецыялістаў, (Дом Камуны), але рашэнне не выканалі. Кватэрнае пытанне і да гэтага часу не вырашана...” [15].

На жаль, так званае “кватэрнае пытанне” для выкладчыкаў Бабруйскага настаўніцкага інстытута так і не было вырашана на працягу яго нядоўгага існавання з 1949 па 1954 гг. Дадзеная акалічнасць мела істотны негатыўны ўплыў на развіццё гэтай навучальнай установы.

На 1949 – 1950 навучальны год інстытуту быў зацверджаны штат прафесарска-выкладчыцкага складу ў колькасці 18 адзінак, у тым ліку: прафесароў – 1, дацэнтаў – 4, старшых выкладчыкаў – 9, асістэнтаў – 4. Па факту на 1 ліпеня 1950 г. налічвалася прафесароў-дацэнтаў [так у тэксце справаздачы] – 1 (сумяшчальнік), кандыдатаў навук – 1, старшых выкладчыкаў – 11, асістэнтаў і выкладчыкаў – 4. Такім чынам, інстытут недастаткова быў укамплектаваны выкладчыкамі з навуковымі ступенямі і званнямі. Яны працавалі на 5 кафедрах: асноў марксізму-ленінізму, педагогікі і псіхалогіі, рускай і беларускай моў, фізікі і матэматыкі, рускай і беларускай літаратур [16, арк. 10–11]. Адсутнасць неабходных жыллёвых умоў не давала магчымасці інстытуту аб’явіць конкурс з мэтай прыцягнення на працу штатных супрацоўнікаў з навуковымі ступенямі і званнямі.

У самім жа Бабруйскім настаўніцкім інстытуце падрыхтоўка высокакваліфікаваных спецыялістаў так і не набыла належных маштабаў. У 1953/54 навучальным годзе тут працавалі 27 штатных выкладчыкаў і 2 па сумяшчальніцтву. З іх тры выкладчыкі мелі вучоную ступені кандыдата навук, што складала 11,1 % ад колькасці штатных супрацоўнікаў [17, арк. 4, 11, 14, 20, 25–26]. Зразумела, што такі паказчык не мог станоўча паўплываць на канчатковае вырашэнне лёсу інстытута.

Такое становішча ў справе павышэння навуковай кваліфікацыі выкладчыкаў склалася пад уплывам некалькіх фактараў. Па-першае, сваю адмоўную ролю адыгрывалі побытавыя праблемы, якія не маглі спрыяць актывізацыі творчага патэнцыялу педагогаў. Па-другое, яны, як і студэнты, былі надзвычай перагружаны вучэбнай працай. Навучальны працэс ішоў ва ўмовах пастаяннага недахопу навуковай і вучэбна-метадычнай літаратуры, розных відаў дапаможнікаў. Па-трэцяе, у большасці супрацоўнікаў відавочна адсутнічала сур'ёзная матывацыя для навукова-даследчай працы, хоць і была магчымасць ездзіць у камандзіроўкі ў Мінск або Маскву. Таму часта «навукова-даследчая праца» зводзілася да заняткаў у Вячэрнім універсітэце марксізму-ленінізму, які працаваў з 18 лютага 1946 г. у Бабруйскім доме партыйнай асветы. У ім мелася два факультэты – гістарычны і філасофскі. Вучоба была разлічана на адзін год, заняткі праводзіліся раз на тыдзень па панядзелках [18]. Паспяховае завяршэнне вучобы ў Вячэрнім універсітэце азначала здачу кандыдацкага мінімуму па філасофіі [19, арк. 4–16].

Усё пералічанае параджала чацвёрты, самы заганны, фактар – фармалізм навукова-даследчай працы. Кіраўніцтва інстытута усведамляла, што яна пастаўлена недавальняюча, рашуча патрабавала выправіць сітуацыю, але пастаўленыя мэты ў большасці выпадкаў засталіся недасягнутымі. Верагодна, найлепшым чынам фармальныя адносіны да навукова-даследчай працы бачны ў адным з пунктаў пастановы Рады БНІ ад 24 кастрычніка 1952 г.: «Коренным образом улучшить научную работу всех кафедр, добиться прикрепления преподавателей, не сдавших кандидатского минимума, для его сдачи» [20, арк. 16]. Гэта дастаткова цьмяная фраза больш выразнае гучанне набыла праз год у аналагічнай дакуменце ад 17 верасня 1953 г.: «Улучшить научно-исследовательскую работу всех кафедр... Обязать преподавателей, не сдавших кандидатского минимума, оформиться в соответствующих вузах для сдачи минимума и закончить сдачу к 1 января 1955 г.» [21, арк. 10].

Вось толькі паляпшаць і выконваць што-небудзь ужо не засталася часу: у чэрвені 1954 г. Бабруйскі настаўніцкі інстытут зрабіў свой апошні выпуск. У адпаведнасці з распараджэннем Савета Міністраў СССР № 6332-р ад 26 чэрвеня 1954 г. ён быў зачынены з 1 верасня 1954 г. разам з Пінскім настаўніцкім інстытутам [22, арк. 72].

Ці мог быць іншым лёс першай вышэйшай навучальнай установы ў Бабруйску? Верагоднасць альтэрнатывы закрыццю тэарэтычна існавала. Далейшае развіццё інстытута патрабавала значнага пашырэння плошчаў кабінетаў, лабараторый, бібліятэкі. Акрамя таго, неабходна было пабудаваць новы вучэбны корпус і жылы дом для выкладчыкаў на 24 кватэры [23, арк. 15]. На працягу свайго існавання ў вырашэнні гэтых пытанняў ніякай дапамогі з боку гарадскіх, абласных і рэспубліканскіх партыйных і савецкіх органаў Бабруйскі настаўніцкі інстытут не дачакаўся. У пачатку ж 1954 г. яго дырэктар накіраваў у Міністэрства асветы ліст з прапановай пераўтварыць гэту

навучальную ўстанову ў педагагічны інстытут, а неабходныя для яго будынкi перадаць з ліку тых, што належалі структурам ліквідаванай Бабруйскай вобласці, але гэта ідэя была адхілена [22, арк. 11].

Такім чынам, у Бабруйскім настаўніцкім інстытуце, нягледзячы на складаныя ўмовы працы, былі дасягнуты пэўныя поспехі ў падрыхтоўцы спецыялістаў высокай кваліфікацыі. Паступовае удасканалванне свайго прафесійнага майстэрства выкладчыкаў мела важнае значэнне для эфектыўнасці навучальнага працэсу. За 5 гадоў працы інстытут падрыхтаваў і выпусціў 815 настаўнікаў мовы і літаратуры (беларускай і рускай), фізікі і матэматыкі для працы ў 5–7-х класах сямігадовай сярэдняй школы. З іх 102 чалавекі атрымалі дыплом з адзнакай [17, арк. 2].

Стаць жа педагагічным інстытутам, перайшоўшы з 2-х гадовага да 4-х гадовага цыклу навучання, Бабруйскі настаўніцкі інстытут рэальнай магчымасці не меў. Нават калі б і былі вырашаны пытанні з матэрыяльнай базай, не вырашанай засталася б галоўная праблема – недахоп высокакваліфікаваных выкладчыкаў для ВНУ больш высокага ўзроўню. Бабруйскі настаўніцкі інстытут быў запатрабаваны да жыцця ў найбольш складаны перыяд развіцця адукацыі ў Беларусі, калі ў школах рэспублікі вельмі не хапала настаўнікаў з адпаведнай кваліфікацыяй [12, арк. 25]. Ён дастаткова поўна выканаў сваю задачу і мусіў адысці ў гісторыю, а частка яго выкладчыкаў працягнула сваю педагагічную дзейнасць у іншых ВНУ краіны. Напрыклад, Мінскім дзяржаўным інстытуце замежных моў працаваў былы дырэктар Бабруйскага настаўніцкага інстытута Сямён Васільевіч Буракоўскі.

ЛІТАРАТУРА

1. Нацыяльны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 475. Воп. 1. Спр. 14.
2. НГАБ. – Ф. 475. Воп. 1. Спр. 67.
3. *Красавин, А.* «Алексеевская», «Славянская», третья... История старейшей гимназии Бобруйска / А. Красавин [Электронный ресурс] // Режим доступа : <https://bobruisk.ru/news/2019/07/03/alekseevskaya-slavyanskaya-tretya>. – Дата доступа : 25.03.2022.
4. Асвета і педагагічная думка ў Беларусі: Са старажытных часў да 1917 г. / Ткачоў М. А. [і інш.]; пад рэд. М. А. Лазарука і інш. – Мінск : Народная асвета, 1985. – 464 с.
5. *Острога, В. М.* Правительственная политика в области педагогического образования в Беларуси во второй половине XIX – начале XX в. / В. М. Острога [Электронный ресурс] // Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/pravitelstvennaya-politika-v-oblasti-pedagogicheskogo-obrazovaniya-v-belarusi-vo-vtoroy-polovine-hih-nachale-hh-v/viewer>. – Дата доступа : 25.03.2022.
6. *Сянькевіч, Г. Р.* Бабруйская жаночая настаўніцкая семінарыя / Г. Р. Сянькевіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі у 6-ці т. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал. : М. В. Біч [і інш.]. – Мінск, 1993. – Т. 1. А – Беліца. – С. 255.

7. *Каменская, Н. В.* Становление народного образования в Белоруссии (1917 – 1920 гг.) [науч. ред. К. А. Куликович] / Н. В. Каменская. – Минск : Наука и техника, 1980. – 264 с.
8. *Грабянчук, I. В.* Каштоўнасныя арыенціры студэнтаў Бабруйскага педагогічнага тэхнікума ў першай палове 1920-х гг.: крыніцазнаўчы аспект / I. В. Грабянчук // Гістарычны лёс беларускай савецкай дзяржаўнасці (да 100-годдзя абвяшчэння Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі): зб. артыкулаў / рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Інстытут гісторыі. – Мінск : Беларуская навука, 2021. – С. 350–355.
9. Бабруйскі занальны дзяржаўны архіў (БЗДА). – Ф. 795. Воп. 1. Спр. 2.
10. Савецкая Радзіма. – 1945. – 9 верасня. – С. 3.
11. БЗДА. – Ф. 1161. Воп. 1. Спр. 4.
12. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 42. Воп. 6. Спр. 26.
13. Клопаты партыі і ўрада аб росце культуры народа (да адкрыцця настаўніцкага інстытута ў гор. Бабруйску) // Савецкая Радзіма. – 1949. – 22 чэрвеня. – С. 1.
14. *Клебча, А.* У настаўніцкім інстытуце / А. Клебча // Савецкая Радзіма. – 1949. – 27 ліпеня. – С. 4.
15. *Свабодзіна, I.* У настаўніцкім інстытуце / I. Свабодзіна // Савецкая Радзіма. – 1949. – 18 верасня. – С. 4.
16. БЗДА. – Ф. 1170. Воп. 1. Спр. 2.
17. БЗДА. – Фонд 1170. Воп. 1. Спр. 48.
18. Савецкая Радзіма. – 20 лютага 1946 г. – С. 1.
19. БЗДА. – Фонд 1170. Воп. 1. Спр. 40.
20. БЗДА. – Фонд 1170. Воп. 1. Спр. 33.
21. БЗДА. – Фонд 1170. Воп. 1. Спр. 47.
22. БЗДА. – Фонд 1170. Воп. 1. Спр. 55.
23. БЗДА. – Фонд 1170. Воп. 1. Спр. 20.